

MONCRAPA (04)

MONOGRAFIES DE LA CÀTEDRA ROSES D'ARQUEOLOGIA
I PATRIMONI ARQUEOLÒGIC

ARCHAEOLOGY OF MOBILITY: CIRCULATION OF GOODS AND PEOPLE IN LATE ANTIQUITY AND THE MIDDLE AGES

ARQUEOLOGIA DE LA MOBILITAT: CIRCULACIÓ DE BÉNS
I PERSONES EN ÈPOCA TARDOANTIGA I MEDIEVAL

MARC BOUZAS, LLUÍS PALAHÍ (EDS.)

**ARCHAEOLOGY OF MOBILITY: CIRCULATION OF GOODS
AND PEOPLE IN LATE ANTIQUITY AND THE MIDDLE AGES.
MATERIAL, TECHNICAL AND CULTURAL EXCHANGES
FOR THE CONSTRUCTION OF A SOCIETY**

ARQUEOLOGIA DE LA MOBILITAT: CIRCULACIÓ DE
BÉNS I PERSONES EN ÈPOCA TARDOANTIGA I MEDIEVAL.
INTERCANVIS MATERIALS, TÈCNICS I CULTURALS
PER CONSTRUIR UNA SOCIETAT

Dades CIP recomanades per la Biblioteca de la UdG

CIP 931 ARC

Archaeology of mobility : circulation of goods and people in late antiquity and the middle ages. Material, technical and cultural exchanges for the construction of a society = Arqueologia de la mobilitat : circulació de béns i persones en època tardoantiga i medieval. Intercanvis materials, tècnics i culturals per construir una societat / Marc Bouzas, Lluís Palahí (eds.). – Girona : Universitat de Girona - Edicions UdG : Documenta Universitaria, [2026]. – 1 recurs en línia (455 pàgines) : il·lustracions, mapes, gràfics. – (Moncrapa ; 04)
Conté: El comercio con Oriente en la fachada atlántica durante la antigüedad tardía / Adolfo Fernández Fernández ... – Textos en català, anglès, francès, italià i castellà, resums en català, anglès i castellà. – Descripció del recurs: 16 juliol 2026
ISBN 978-84-9984-757-3 (Documenta Universitaria). ISBN 978-84-8458-805-4 (Universitat de Girona)
I. Bouzas Sabater, Marc, 1992- , editor literari II. Palahí Grimal, Lluís, editor literari III. Contenidor de (Obra): Fernández Fernández, Adolfo. Comercio con Oriente en la fachada atlántica durante la antigüedad tardía 1. Emigració i immigració – Història – Fins al 1500 2. Comerç – Història – Fins al 1500 4. Llibres electrònics
CIP 931 ARC

Moncrapa - 04

Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

© Continguts i figures / Content and figures: els autors / the authors

© Il·lustració de la coberta / Cover illustration: Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

© de l'edició: Universitat de Girona - Edicions UdG

© de l'edició: Documenta Universitaria®

Equip editorial i instruccions per als autors i política editorial

/ Editorial team and instructions for authors and editorial policy:

www.documentauniversitaria.media/

Contacte / Contact:

Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

cat.rosesarqueologia@udg.edu

Universitat de Girona

Plaça Ferrater Mora, 1

17071 Girona

Tel. 972 45 82 90

ISBN: 978-84-8458-805-4 (Universitat de Girona)

ISBN: 978-84-9984-757-3 (Documenta Universitaria)

DOI: 10.33115/b/9788499847573

Universitat de Girona
Càtedra Roses d'Arqueologia
i Patrimoni Arqueològic

Ajuntament de Roses
www.roses.cat

Fundació Girona
Regió de Coneixement

Universitat de Girona
Diputació de Girona
Ajuntament de Girona
Consell Social de la UdG
Cambra de Comerç

L'estudi forma part dels Projectes quadriennals de recerca finançats per la Generalitat de Catalunya «Urbanisme, poblament i conflicte en època medieval i moderna. La vila de Roses com a paradigma» i «Gènesi i evolució del poblament litoral al nord-est peninsular en època medieval»

Generalitat de Catalunya
Departament
de Cultura

Girona, 2026

Aquesta obra està subjecta a una llicència de Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0).

La llicència completa es pot consultar a: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

Universitat
de Girona

Documenta
Universitaria

@DocUniv
documentauniversitaria.com

ÍNDEX

El comercio con Oriente en la fachada atlántica durante la antigüedad tardía El caso del puerto de Vigo	9
Adolfo Fernández Fernández	
Saint-Blaise (<i>Ugium</i>) et sa région Un haut lieu des échanges méditerranéens au sein du <i>territorium</i> de la cité d'Arles	23
Marie Valenciano-Dumas	
Roses en el marc de les rutes comercials en època tardoantiga	37
Marc Bouzas i Lluís Palahi	
Échanges commerciaux et mobilités dans le sud-ouest de la France durant l'Antiquité tardive Études de cas	53
Vanessa Elizagoyen, Christian Scullier, Vincent Geneviève, David Guitton, Jérôme Hernandez, Stéphanie Raux, Laure Simon	
Influencia de las rutas marítimas en la transformación de las ciudades portuarias andalusíes Los casos de Almería, Cartagena y Denia	73
Raquel Bujalance Silva	
Vaixells i tripulacions com a transmissors de la tecnologia naval i el saber nàutic entre l'Atlàntic i la Mediterrània als segles XIV i XV Una visió des de l'arqueologia, la iconografia i la documentació escrita	91
Marcel Pujol i Hamelink	
African Red Slip Ware <i>Atlante</i> XA1a Lamps with impressions of the solidus celebrating Theodosius II's <i>Vota Vicennalia</i> (422 AD) Sardinian and Mediterranean evidence of a unique Artifact	109
Marco Muresu	
Àmfores mediterrànies i ocupació a les comunitats cristianes prepirinenques de Cova Colomera i els Altimiris	123
Walter Alegria Tejedor, Leandro Fantuzzi	
Materials arqueològics d'importació en les coves de Catalunya durant l'Antiguitat Tardana (s. IV-VI dC)	137
Ramon Coll Monteagudo, Magí Miret-Mestre	
La céramique kaolinique en Roussillon, un indicateur d'échanges commerciaux durant le haut Moyen Âge ?	155
Manon Géraud, Jérôme Kotarba	
Influencia y asimilación de técnicas foráneas en la cerámica pleno y bajomedieval de la ciudad de Guadalajara	169
Israel Jacobo Alcón García	

Visible and invisible traces of trade: an analysis of socio-economic dynamics in the late Middle Ages at Cencelle (Tarquinia, VT)	185
Flora Miele	
<i>Las pareis dels moros appellades alls palaus</i> Del vilar al mas arran d'un camí ramader al Montseny entre els segles IX-XII	203
Jaume Oliver-Bruy	
Conexiones entre aldeas Análisis y cálculos de movilidad en el entorno de <i>Eio</i> (Hellín, Albacete) entre los siglos VI y VIII	215
Torres Cortés, Marta	
Pensar la mobilitat més enllà de l'arqueologia Models, camins i simulacions digitals a la Serra de la Demanda	229
Sonia Medina Gordo i César González-Pérez	
El monestir de Santa Maria d'Amer i una ruta de transhumància (segles IX-XV)	241
Elvis Mallorquí	
Viatgers del so. L'expansió a Europa de l'arquet musical des de les Rutes de la Seda	261
Laura de Castellet	
De la costa mediterrània a la serralada pirinenca Àrees d'abastiment, mobilitat i circulació de béns, idees i persones en la gènesi del monacat occidental (el cas dels Altimiris)	273
Marta Sancho i Planas	
Bâtir les palais publics Circulations politiques et architecturales entre Provence et Italie (XII ^e -XIII ^e siècles)	287
Simone Balossino	
<i>Marmora tarraconenses</i> . Reciclatge i exportació de marbres i pedra de la vella Tàrraco entre l'antiquitat tardana i l'edat mitjana	307
Joan J. Menchon Bes	
L'Hospital de Sant Joan de Martorell (segle XIII) Un centre assistencial en un node viari	321
Alfred Mauri Martí, Esther Travé Allepuz, Isidre Ot Padilla	
Cristians sirians a la Mediterrània occidental postimperial (segles V-VIII) L'evidència de les fonts literàries i arqueològiques	335
Raúl Villegas Marín, Jordina Sales-Carbonell	
Mobilitat i permanència al jaciment de l'Esquerda Una lectura arqueològica de llarga durada	345
Imma Ollich i Castanyer, Esther Travé Allepuz, Albert Pratdesaba i Sala, Montserrat de Rocafiguera i Espona, Maria Ocaña i Subirana	

Los enterrados en el anfiteatro de Albenga (SV-Italia) Nuevas interpretaciones para una reconstrucción social de una capital local en la Antigüedad Tardía	361
Stefano Roascio, Elena Dellù, Giuseppina Spadea, Alessandro Bona	
Los que vinieron del norte. La materialidad catalana en la construcción de la sociedad del reino de Valencia en el siglo xiv El ejemplo de la Pobla de Ifach (Calp, Alicante)	375
José Luis Menéndez Fueyo, Joaquín Pina Mira	
Trasferimenti di uomini - trasferimenti di tecniche. Interazioni e scambi tra Oriente ed Occidente nel corso del medioevo Il caso del <i>Tempietto Longobardo</i> di Cividale del Friuli (Italia, UD)	393
Stefano Roascio, Aurora Cagnana, Alessandro Zucchiatti	
Le migrazioni degli Slavi nel Nord Est italiano durante l'Alto Medioevo (vi-x sec.) e la formazione della Carantania Evidenze archeologiche e fonti scritte	413
Ettore Bianchi, Aurora Cagnana	
Abstracts (català)	423
Abstracts (español)	435
Abstracts (english)	447

LAS PAREIS DELLS MOROS APPELLADES ALLS PALAUS

DEL VILAR AL MAS ARRAN D'UN CAMÍ RAMADER AL MONTSENY ENTRE ELS SEGLES IX-XII

Jaume Oliver-Bruy¹

EL CAMÍ DE LES OVELLES ENTRE EL CONGOST I LA CALMA

L'any 1035, Sunifred va comprar a Duran i la seva esposa Trasgonça una heretat consistent en una *ostaldad* situada al terme de Tagamanent, al Montseny, al lloc anomenat Palau (*in loco vocitato iamdicto Palazo*) i que limitava de *meridie in via pecoraria* (Oliver, 2024). El preu fou un mancús, cinc mitgeres de blat i una cabra. El tram del camí documentat es trobava al seu extrem inferior, entre les valls del Congost i d'Avencó, on es concentraren les compravendes de Sunifred i la seva esposa Ermetruit fins a mitjans de la dècada de 1030 (Oliver i Ramon, en premsa).

La localització precisa d'aquest tram de camí ramader la donen les referències habituals a la *strada qui vadit a Tagamanent* i el seu punt d'inici entre dos torrents que desguassaven ben a prop de la confluència del Congost i la riera d'Avencó, els de Vallossera i de Puig-agut (*in torent qui dischurit per Pug Agudo*).² Aquesta localització es veu confirmada per un esment l'any 1027 del *loco nominato apud ipso Palacio*, i, el 1440, del *lloch nomenat alls palaus*, a banda i banda de la riera d'Avencó.³

Per aquest riu discorria el límit de la parròquia de Tagamanent amb la d'Aiguafreda l'any 1105 (*et vadit et descendit per serra de Bischala ad rivum Avencho*), marcat amb termenals més o menys monumentals documentats des dels inicis del procés de parroquialització (*ad ipsum arborem ubi crus facta est; in rocha prope ipsa arca*).⁴

L'ús ramader d'aquesta via es documenta encara al segle XVI, i, així, l'any 1563 el mateix camí era utilitzat pels ramats que motivaren un bescanvi de drets de pas entre

¹ jaume.oliver@uab.cat. Unitat d'Història Medieval - Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana Facultat de Filosofia i Lletres - Universitat Autònoma de Barcelona.

² CDADC, docs. 101, 110.

³ Arxiu Municipal de la Garriga, Arxiu patrimonial de Can Dachs de la Garriga, Avencó, pergs. A-13, A-73

⁴ DA, doc. 19; CCIV, doc. 37 (898); DCV, doc. 1387 (1077). Al sud de la confluència de la riera d'Avencó i el riu Congost, doncs, era parròquia de Tagamanent; a l'altre costat del Congost hi havia el veïnat de l'Abella pertanyent a la parròquia de Vall daneu (*devant les cases dites de la Abella, en la parròquia de Tagamanent*; DA, doc. 27, any 1561).

Fig. 1: El camí del Pla de la Calma.
Fotografia Projecte PASTMONT
(CLT009/22/00036 / IP: Abel Gallego
& Valentina Pescini, Institut Català
d'Arqueologia Clàssica, 2022-2025)

masos de la riba dreta del Congost i uns masos de la riba esquerra a Aiguafreda. El 1568, el trànsit de les ovelles també va propiciar una concòrdia entre els masos Vila d'Aiguafreda i Montcau de Tagamanent (Oliver, 2024, p. 160).

El camí llavors ascendia cap al turó de Tagamanent (*a strada qui pergit a Tagamanente*)⁵ a través de la Serra de Madrona. Aquesta està ben documentada mercès a un seguit de compravendes a partir de l'any 1034 entorn de la Font Amargosa (*loco vocitato Fonte Amargosa [...] ipsa serra de Madrona*), per la qual passava la *strada publica* que duia a Tagamanent⁶. L'any 1036 hi van fer una venda i una compra Sunifred i la seva esposa Ermetruit (*in Avancono, in serra de Madrona*).⁷ El 1038 s'hi documenta una *kasa* amb una era a prop de la font, entre aquesta i la via⁸ i, el 1042, al *locho vocitato iusta ipsa kasa de Ballomar* també s'hi esmenta una *via que pergit ad kasals de Morel*; a prop d'aquests «casals» s'hi situava una terra per plantar. El 1045, a prop de la via qui pergit *ad ipso castel* també hi havia *casas* i un *casal de ipso torculario*.⁹ La mateixa dècada de 1040 s'hi feien acords *ad complantandum* per estendre la vinya, promoguts pels senyors locals (*per complantacione, per solvimentum de domno Quitardus*): es tractava, doncs, d'una zona aleshores en plena expansió agrícola.¹⁰ A la Serra Madrona també hi havia la guàrdia que apareix en un document interpolat

⁵ CDADC, doc. 64 (any 1023)

⁶ CDADC, doc. 109.

⁷ CDADC, doc. 113-114.

⁸ CDADC, doc. 118.

⁹ CDADC, doc. 145.

¹⁰ CDADC, docs. 204, 207 Arxiu Municipal de la Garriga, Arxiu patrimonial de Can Dachs de la Garriga, Avencó, pergs A-5, A-9. Guitard Josfred (*Guitard Gaucfred*, CDADC, doc. 200) es documenta a partir de l'any 1033 rebent l'empenyorament d'un alou d'un matrimoni per un deute de 14 mancusos al Pla de la Garga del terme de Centelles (Rocafiguera, 1983, doc. 3) i, a partir d'aleshores, se'l troba en diversos actes amb els senyors de l'Alt Congost. Va fer testament el 1074, fent llegats de dominis propis a Valldaneu, Tagamanent, Vallcàrquera i Monteugues (DCV, doc. 1361), però va viure encara prou temps per vendre, el 1078, a Guadall Gilibert de Centelles, la meitat de la vall de Vallcàrquera al mateix Montseny (DCM, doc. 56).

tardanament de l'any 1009, situada al capdamunt del turó de Puig-agut (702 m), dotada de sitges pel cereal (*sub gorda de Pug Acuto, ad ipso meo sijar*).¹¹

Després del turó de Tagamanent, el camí arribava al Pla de la Calma per l'emplaçament del mas Agustí, la casa que l'any 1200 tenia més caps de bestiar del terme de Tagamanent (Oliver 2003b, p. 143).

Llavors, el camí travessava la Calma. Aquest altre espai no era aliè a Sunifred, donats els seus precedents familiars. Sunifred era fill dels aloers Odesind i Ermetruit que l'any 990 havien comprat un domini comtal extens al Pla de la Calma i que havien fet testament, respectivament, els anys 1007 i 1029. L'alou comprat a finals del segle x era extens i divers, amb predomini de bosc, i la seva compra fou complementada l'any 998 al mateix indret per una altra (*collo de Alarigo [...] in boscho, in boscho, in ipsa serra*).¹² L'actual Roca d'Alaric es troba a 1100 m d'altitud entre Collformic i el coll de la Teuleria, arran mateix del camí de la Calma.

Pel que fa al nom original de la Serra d'Alaric¹³ on comprà Odesind a finals del segle x, quan ja era només un topònim (*que dicunt*), és possible que remetés al possessor original d'un *fundus* o *villa* especialitzat en l'explotació dels recursos muntanyencs. Eventualment, Alaric també podria haver estat un dels *hispani* que el 862 ja havien colonitzat el vessant sud del massís fins *in summo Montesigno*, juntament amb els *servi* que amb el seu treball havien incorporat al domini reial, entre d'altres, *cultis et incultis, pratis, pascuis* (CCII: 358). Ambdós grups de pioners foren recordats el 878 (*hispanis vel servis [...] de heremo traxerunt*).¹⁴ Cal pensar que aquests pobladors del Montseny de la primera documentació escrita incloïen la ramaderia entre les seves estratègies de supervivència.

Odesind també tenia bestiar. En el seu testament de l'any 1007, va disposar a favor dels seus hereus bestiar gros i menut (*ipsas suas bestias maiores vel minores*).¹⁵ Cal pensar que els seus animals pasturaven al Pla de la Calma, del qual el mateix topònim indica la dedicació si més no parcial ramadera (*ipsa calme que dicitur ad Area Mala*, any 978).¹⁶

De fet, tal com apuntava la recerca documental (Oliver, 2003b, p. 143-145) i paleopaisatgística (Garcia, 2014), l'arqueologia està començant a identificar al Montseny de ponent activitat ramadera des de la Tardoantiguitat. El jaciment d'Aiguafreda de Dalt es troba al capdamunt d'un massís de travertí al vessant sud de la vall de Martinet (*ipso martinet*), un dels accessos tradicionals des del Congost al Montseny a partir de la cruïlla de la Llobeta en el camí romà del Congost, esmentada l'any 1243 com *ad ipsas estrades*.¹⁷ El jaciment d'Aiguafreda de Dalt té una ocupació des dels segles VI-VII (Gómez et al., 2017) i entre els seus trets més característics compta amb una abundància de restes òssies que donen testimoni d'una intensa

11 PACB, doc. 95, interpolat tardanament. Cal recordar, en tot cas, que la presència de fortificacions en espais ramaders és quelcom recurrent, com les torres pirinenques al bell mig de les pastures (Oliver, 2003a, p. 247-248) o, al mateix Montseny, la «guardia in Moro Nigro» esmentada el 1009 (Oliver, 2003b, p. 45) al Pla de la Calma, a la carena del Morro Negre (961 m)

12 CCIV, doc. 1587 (*id est, boscho cum omni genera arborum et cultum et erum et petras et omnia que infra sunt cum ipsos pugas et ipsa serra que dicunt de Alarigo et ipsas aquas et ipsos mulnars et casas cum solos et superpositos et terras et vineas cumtunt vel erum...ipso truliolo supirano*); CDADC, docs. 20, 23. Vegeu Oliver (2018, 2024); Oliver i Ramon (en premsa).

13 El Montseny té un paral·lel toponímic a la Muntanya d'Alaric, a l'Aude, que presenta una explotació continuada a partir del Bronze, també ramadera (Mordant et al., 1997). Es tracta, en principi, d'un antropònim germànic. No podem deixar sense notar, però, que el topònim es repeteix a la marca del comtat de Manresa el 1077 (*pòdium de Alarig*; DVC, doc. 55) i una alqueria Alarig, identificada com a topònim andalusí, es documenta a Mallorca després de la conquesta catalana (Sitjes, 2010, p. 69).

14 CCII, p. 71.

15 DCV, doc. 696.

16 CCIV, doc. 1247; DCV, doc. 974. L'esment de 951 a les *ipsas calms in ipso monte ubi pecora et iumenta sive animalia stivare debent* de Ribes de Freser és inequívoc sobre el significat del mot (CCIV, doc. 685). També <http://ducange.enc.sorbonne.fr/CALMA1> (Consultat: abril 2023).

17 Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, Parròquia de Santa Coloma de Centelles, perg. 4.

activitat de sacrifici i especejament de bestiar, preponderantment oví-cabrum, seguit de porcí i vacum (Gallego et al., 2022, 2024). A partir de l'aprisió de la rodalia pel comte Sunifred, germà de Guifré I, abans del 885, es documenta l'església dedicada a Sant Martí (*omnem aprisionem quam Suniefredus comes [...] ad ipsam concessit ecclesiam*), una església poblada amb un espai agrari propi funcional amb erms, boscos i garrigues susceptibles d'aprofitament ramader (*casas et curtes et ortos et terras cultas et incultas et silvis et garricis et molinis, aquis, aquarum viaductibus et reductibus, cum exiis et regresiis earum*). Després de la consagració parroquial de l'any 898¹⁸, els textos continuen fent referències a la ramaderia local a través de les deixes testamentàries i pietoses. L'any 1063, l'església rebé dues ovelles (*a Sancti Martini bestias II minutas*), quatre el seu rector i sis més, a més d'un porc, l'almoïna parroquial dels pobres pel testament de Xinverga, una dona que també tenia un fill anomenat Sunifred *Boverii*, un altre Guifré —que rebé tres ovelles més— i un tercer al qual deixà *ipsa lana*.¹⁹

Així, doncs, la presència d'un camí ramader entre el Congost i el Montseny limitant la compra de Sunifred, fill d'Odesind, l'any 1035, no és estranya. Nogensmenys, aquest espai es trobava aleshores en plena transformació des de les formes de poblament d'arrel altmedieval i, eventualment, tardoantiga, a la forma pròpiament feudal del mas.

PALAU: DEL VILAR AL MAS

A cavall dels segles ix-x (c.898/917), Palau era el nom d'un dels vilars integrats en un domini comtal distribuït entre la vall del Congost i els contraforts del Montseny de ponent (*villam quam vocant cum sua servicia [villarem] quem dicunt Palacium atque alium quem vocant Daniehelis cum omnibus illorum mancipiis*)²⁰. El vilar formava una unitat amb la *villa Mora*, que tenia el seu centre al cim del Montseny, al Pla de la Calma, al mateix lloc on a partir de l'any 1102 es documenta l'església de Sant Cebrià de la Móra, i amb el vilar de Daniel, que havia estat comprat pel comte Guifré Borrell l'any 898 a l'individu que li donava nom.²¹ A partir del 1078, el vilar de Daniel donaria nom, al seu torn, a la parròquia de Sant Pere de Valldaneu (Ciurana et al., 2024).

Mentre la *villa* fou l'equivalent a un domini de dimensions variables que enquadra la pagesia fins al desplegament de la xarxa castral i parroquial,²² l'assentament pagès bàsic osonenc en el moment de la conquesta era el vilar (*villare*).²³ En el cas del vilar de Daniel suara esmentat, la recerca historicoarqueològica va permetre localitzar i excavar l'església de Sant Julià que s'hi trobava. El temple de Sant Julià es trobava al punt més elevat d'un replà dels Cingles de Bertí a 490 m d'altura i d'unes 1,5 ha d'extensió, formada per un sòl d'argiles molt compactes sobre un basament calcari, poc aptes per al conreu. Aquest replà era el nucli de l'assentament i a més de l'església (documentada

18 CCIV, docs. 4, 37.

19 DA, doc. 10.

20 CCIV, doc. 175.

21 CCIV, doc. 39.

22 El debat sobre la noció de *villa* alt-medieval és antic i complex i la bibliografia és enorme. Només per a la zona central de l'Imperi carolingi, vegeu el recull bibliogràfic d'E. Renard (2005), per exemple. Vegeu per al cas català P. Bonnassie (1979, p. 188-191), R. Martí (2006), G. Feliu (2022) i Ch. Folch (2022).

23 Vegeu <http://ducange.enc.sorbonne.fr/Villare> (Consulta: juny 2026). Per la formació del mot, P.H. Billy (2002).

tardanament l'any 1007) tenia, segons els textos conservats, com a mínim dues cases —sota domini comtal després de la compra de l'any 898—, situades a prop d'un camí que vorejava el replà per la banda de la cinglera (*via qui pergit ubique*) i separades entre elles per horts (Ciurana et al., 2024).

Tot i que les cases del vilar de Daniel no han estat excavades, els textos indiquen una morfologia semblant a la dels casos arqueològicament coneguts a prop d'Osona del Vilar de l'Aubert, a la Garrotxa (Folch et al., 2019), i de Montclús, a Santa Maria de Merlès, aquest darrer com un *villar qui dicitur Monte Cluso* documentat l'any 893 (Folch et al., 2010, p. 137-141). L'excavació d'aquests vilars mostra espais habitats formats per diversos àmbits construïts amb sòcols de pedra i encerclats per un mur, dins del qual hi havia trulls i dipòsits. Aquests trets arqueològics, d'altra banda, semblen correspondre's amb una estructura constructiva dels assentaments pagesos que el *Liber Iudicum* ja contemplava en distingir la *curtis* susceptible de ser tancada que incloïa l'habitatge i els espais de treball intensiu, com els horts, de la resta de l'explotació (cit. Larrea, 2003-2004, p. 162). En aquest sentit, els vilars poden ser una forma d'assentament de cronologia llarga, iniciada a la Tardoantiguitat amb la desarticulació de les formes antigues i que apareix encara en els primers textos medievals. Això mateix observa J. Bolós (2004, p. 250-254), autor que a través de l'estudi monogràfic del vilar de Moredell, al Gironès, identifica la novetat de la morfologia del seu parcel·lari en relació amb el de la rodalia considerat, per l'autor, com antic (Bolós, 2001, p. 181, 189).

En el nostre cas, el nom del vilar de Palau també entronca amb la qüestió dels canvis en les formes d'assentament tardoantigues a través de la problemàtica específica dels «palaus». *Palacium/Palacio* és, en efecte, un concepte conegut, que es lligà inicialment a la persistència del domini públic antic (Bonnassie, 1979, p. 131-132; Riu, 1985, p. 38-39, discussió amb Bonnassie, p. 6), i que després hom ha proposat (Martí, 2013) que feia referència a determinats establiments andalusins lligats a la recaptació del cinquè estatal sobre els fruits de la conquesta, mentre feien suport logístic de tropes i d'explotacions agrícoles. Aquestes funcions explicarien, segons aquesta proposta, la seva localització al voltant de les seus episcopals i a prop dels camins principals. Tanmateix, les limitacions informatives pròpies dels esments documentals sobre aquests emplaçaments no han estat, fins avui, compensades per l'arqueologia. L'enquesta arqueològica a les sales i palaus que ens ha conservat la toponímia" que M. Riu considerava pendent (1985, p. 39), no s'ha resolt encara amb l'excavació dels «palaus» que conserven vestigis i que no mostren indicadors que permetin diferenciar-los d'altres explotacions agrícoles dels segles IX-X i XI (Roig i Coll, 2013, p. 235). Així, els «palaus» podrien formar part del que M. Barceló (1991) anomenà la «qüestió septentrional» dels assentaments andalusins que deixen rastre documental toponímic i un magre o inexistent registre arqueològic, però ni els

Fig. 2. L'església de Sant Julià de Valldaneu. Fotografia Ajuntament de Sant Martí de Centelles.

mateixos textos ni l'arqueologia permeten relacionar, per ara i de manera taxativa, aquests llocs amb al-Àndalus.²⁴

En el cas del vilar de Palau, sense textos complementaris i absència de recerca arqueològica, la seva història no es pot resseguir amb tot el detall que voldríem. Sabem, en tot cas, que el 1011 ja era l'*alodem Palatii* integrat en el domini del monestir de Ripoll, segurament per una cessió comtal prèvia.²⁵ És possible que la cessió a Ripoll precedís alienacions de l'antic terme a particulars, com el matrimoni que va vendre l'*ostalddad* situada arran de la *via pecoraria* a Sunifred el 1035.

Si més no en el cas del vilar de Daniel esmentat al principi d'aquest article, l'arribada del monestir de Ripoll a través d'alienacions del domini comtal també fou l'inici d'un procés de transformació que comportà la creació de la nova parròquia de Sant Pere c.1078, l'arraconament de l'anterior centre eclesiàstic de Sant Julià situat al nucli habitat del vilar primerenc (Ciurana et al., 2024), i la difusió del mas —un dels quals prenent la identitat toponímica de la vall, tot i estar situat a certa distància d'aquell nucli en procés d'abandonament— com a nova forma d'assentament (Oliver, 2023). En aquest mateix context es podria haver produït la difusió del mas en la rodalia del vilar de Palau. Molt després de l'esment de la parròquia de Santa Maria l'any 993,²⁶ el primer mas documentat a la vall d'Avencó, l'any 1123, també fou el mas homònim (*unum mansuum qui est in Avancono*), potser senyal del seu caràcter pioner en el procés de difusió d'aquesta nova forma d'explotació i enquadrament de la pagesia.²⁷ Tot i això, el mas Avencó es documenta sota domini de la canònica vescomtal de Sant Vicenç de Cardona, de manera que és possible que el monestir de Ripoll ja fos un beneficiari més de les alienacions comtals i que, en aquest cas, la transformació del vilar de Palau no anés tant a càrrec seu com de les forces senyorials de l'entorn vescomtal. I en aquest punt entra de nou en joc la nissaga de l'aloer Odesind que, en el seu testament de l'any 1007, es mostrà tan proper als vescomtes que encarregà al vescomte Ramon la cura de fills, filles i vídua. La vídua, Ermetruit, que duia un nom habitual a la xarxa aristocràtica vescomtal, també va fer l'any 1029 un llegat al monestir de Sant Pere de Casserres que havia estat fundat a partir de l'any 1006 per la vescomtessa homònima seva i esposa del vescomte Ramon (Oliver, 2018; Oliver, Ramon, en premsa). Amb aquests precedents i la compra de l'*ostalddad* per Sunifred l'any 1035, ens sembla clar el paper de l'entorn vescomtal i, concretament, de la nissaga d'Odesind en la transformació del poblament arran del camí ramader del Congost a la Calma, prèvia alienació del domini comtal.

J. Bolós (1993-1994, p. 164, nota 92) observa que les *hostalitates* es documenten habitualment en els dominis aristocràtics, amb el sentit de caps d'explotació. Aquesta identificació s'adiu amb el contingut detallat de l'*ostalddad* que comprà Sunifred: un conjunt indeterminat de cases amb les seves corts, els horts els

24 J. Lorenzo i E. Pastor (2013, p. 69) consideren un «horizonte de posibilidad» la identificació de mecanismes de dominació fiscal al nord d'al-Àndalus. Podria ser, fins i tot, que es tractés principalment d'una qüestió de tradicions textuales: els textos andalusins presenten el significat variable del mot *balat* dins del camp semàntic de l'exercici del poder (Ballestín, 2013), mentre que la Patristica cristiana considerava «palaus» les restes del passat romà, incloent-hi els nous edificis monàstics construïts sobre ruïnes antigues (*monasterium virorum constructi, quem Palatium nuncupant ob veterum monumenta murorum*; O'Hara, 2009, p. 140). Així, no es pot descartar que els palaus constitueixin també un «problema lingüístic», com passava amb les «basiliques» (Battisti, 1959), provocat pels marcs polítics que van generar el mot i en van condicionar l'ús, mentre no existeixi un gruix d'estudis monogràfics basats en els textos, com en el cas del vilar comtal de Palau, i, allà on sigui possible, en combinació amb l'arqueologia.

25 DABO, doc. 44.

26 CCIV, doc. 1657.

27 Arxiu Municipal de la Garriga, Arxiu patrimonial de Can Dachs de la Garriga, Avencó, perg. A-8.

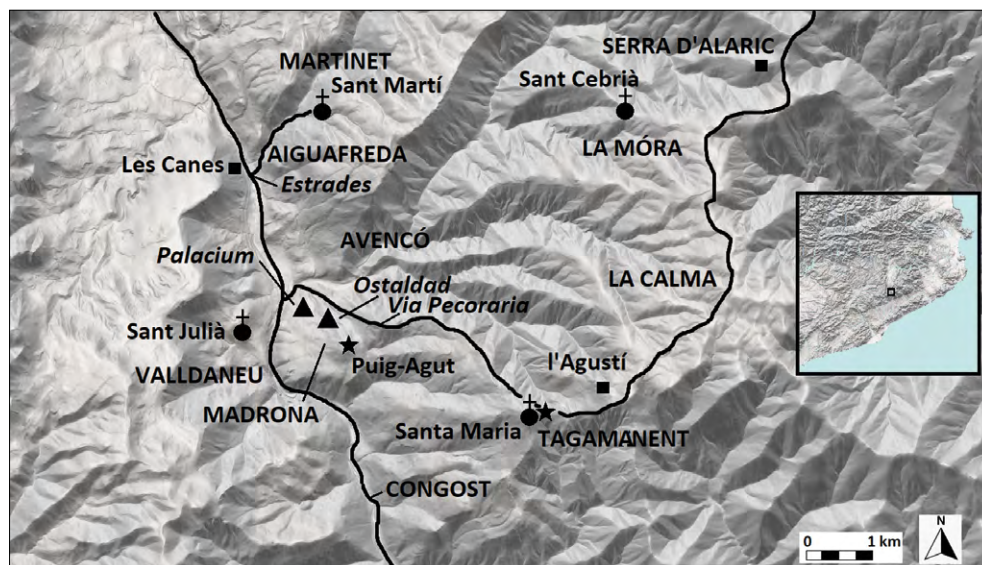

Fig. 3. Llocs esmentats en el text—Elaboració de l'autor sobre base ICGC.

arbres de bosc i fruiters, terres i vinyes, conreus i espais vacants, aigües, i els drets sobre els béns i les persones («casas cum solos et superpositos, curtes et ortos, arboribus glandiferis vel pomiferis, terres et vineas, cultum vel ermum, aquis, omnia et in omnibus»).²⁸

L'any 1020, en tot cas, el topònim ja designava una simple rodalia («ad ipso Palazzo»), com el 1030 («ad ipso Palazzo»), aleshores igualment a prop d'una «strada publicha».²⁹ El vilar ja devia ser cosa del passat, com es confirma el 1035 en la compra de Sunifred («loco vocitato iamdicto Palazzo»).

Llavors també sabem que l'ostalddad comprada per Sunifred fou el precedent del mas homònim de Palau. Aquest («Palaci») es documenta per primera vegada, sens dubte tardanament, entorn de l'any 1200 (Oliver, 2003b, p. 91). Aquest mas va esdevenir llavors ròneg amb la Pesta Negra o, més general, la crisi baixmedieval. Les seves ruïnes apareixen en una notícia del segle xv sobre una «pariete dirupte sive endarroçada de parte circio dells palaus» que aleshores hom relacionava amb el temps dels moros («locho vocato alls Palaus satis prope las pareis dells moros appellades alls palaus»).³⁰ Al segle xv, cal pensar que les restes construïdes sense adscripció coneguda es consideraven genèricament «cosa dels temps dels moros», sense que aquesta filiació fos necessàriament històrica. El mas Palau ja no apareix en el fogatjament de Tagamanent de l'any 1497 (Oliver, 2003b, p. 116).

28 El mot podria fer referència al dret del senyor de residir temporalment al nucli del domini —en aquest cas, inicialment el comte al vilar de Palau— a càrrec dels encarregats de l'explotació. Amb l'establiment del castell de Tagamanent c.945 com a nou centre jurisdiccional (CCIV, doc. 559), aquest dret hauria donat lloc a la *statica* comtal a la sala adossada a la fortalesa, documentada l'any 1009 (*mea sala qui est ad porta de kastellum...pecia l terre ubi est fonte, qui est supra connamina et pervadit usque in mea sala*; PACB, doc. 95).

29 Arxiu Ducal de Medinaceli a Catalunya, reg. 212, f. 337 (Arxiu Tarradellas de Poblet).

30 Arxiu Municipal de la Garriga, Arxiu patrimonial de Can Dachs de la Garriga, Avencó, perg. A-73.

CONSIDERACIONS FINALS

L'estudi d'un cas molt concret i geogràficament localitzat faria imprudent extreure'n pautes generals sobre el pas dels assentaments altmedievals als pròpiament feudals, especialment per la manca —o l'abast molt parcial— de dades arqueològiques. Tanmateix, els canvis documentats entorn de la *via pecoraria* entre el Congost i la Calma permeten formular algunes observacions rellevants, útils en elles mateixes i eventualment aplicables, amb cautela, a altres contextos.

L'existència d'un camí ramader especialitzat al primer terç del segle XI és prou excepcional, atès que les carrerades rarament apareixen en textos d'aquestes cronologies, fet que dificulta la reconstrucció de la ramaderia en èpoques reculades. Des d'una perspectiva històrica, però, l'esment de la *via pecoraria* no és sorprenent: la ramaderia era, el 1035, una activitat practicada des de feia segles al Montseny de ponent, com confirma l'arqueologia al jaciment d'Aiguafreda de Dalt (segles VI-VII). La circulació del bestiar en el marc d'una transhumància vertical resulta, doncs, plenament versemblant, i no hi ha raons per suposar que desaparegués als segles IX-XI, quan diversos vilars passen al domini dels comtes d'Osona en el context de la conquesta liderada per Guifré I (c. 880).

Entre aquests vilars s'hi trobava el *villare Palacium*, al voltant del qual transcorria el camí ramader. Aquesta circumstància, i la possibilitat que el topònim remetés originàriament a una funció pública —potser vinculada a la taxació del bestiar o al suport logístic del desplaçament—, pot contribuir a aclarir, en aquest cas, la problemàtica dels «palaus» en la documentació altmedieval. Aquesta funció hauria pogut perviure en l'*ostaldad* adquirida el 1035 per Sunifred, fill de l'aloer i fidel vescomtal Odesind, ell mateix posseïdor de bestiar. La hipòtesi es veu reforçada per la posició d'aquesta nissaga dins la xarxa aristocràtica vescomtal, receptora de drets jurisdiccionals delegats pels comtes.

El camí ramader serveix, així, de fil conductor per resseguir les transformacions del poblament a la seva rodalia, culminades en el pas del *villare Palacium* al mas Palau. En aquest procés hi conflueixen el domini comtal primerenc, la delegació d'atribucions als vescomtes i a institucions eclesiàstiques (Ripoll, Sant Vicenç de Cardona), i l'acció de senyors locals situats a diferents nivells de la jerarquia aristocràtica. A través d'una dinàmica activa de compravenda de *proprietates* pageses i d'extensió de conreus com la vinya mitjançant la *complantatio*, aloers com Odesind i el seu fill Sunifred, o *domnos* com Guitard Josfred, contribuïren a reordenar l'espai rural existent des de la conquesta comtal d'Osona.

En paral·lel, parròquia i castell actuaren en l'àmbit jurisdiccional, liquidant les anteriors *villae* i consolidant el binomi mas-parròquia característic del camp català medieval (Martí, 2006; Farías, 2009). En el marc de la formació de dominis aristocràtics locals, *villares*, *kasas* i *kasales* foren substituïts pels *mansi* com a nova forma d'explotació i d'enquadrament de la pagesia; amb la mediació d'unitats com les *ostaldads*, el procés sembla culminar en el tombant del segle XI al XII, malgrat que alguns masos apareguin documentalment més tard.

Probablement, la configuració dels vilars —nuclis concentrats o semiconcentrats— i la tendència de les *kasas* a agrupar-se en veïnats amb espais d'horta haurien facilitat la concreció del mas dispers. Igualment important fou la reorganització dels espais agraris mitjançant rompudes i expansió de conreus, especialment la vinya. L'arqueologia agrària hauria de verificar fins a quin punt aquesta dinàmica trencà

els límits dels antics *villares* i en feu inoperativa l'estructura territorial; el cas de la Serra Madrona apunta en aquesta direcció.

Finalment, cal remarcar que el pas de vilar a mas no era l'únic desenllaç possible: a l'Alt Congost alguns vilars es transformaren en cases fortes després de fases intermèdies de fortificació d'alous senyorials (Oliver, 2025), mentre que d'altres desaparegueren. En el cas de Palau, la ramaderia podria haver contribuït a la pervivència del lloc i a una funció de gestió potser logística i eventualment fiscal, que reforçaria la interpretació del topònim. Amb tot, la resolució definitiva de la problemàtica dels «palaus», un cop assumits els límits documentals, ha de ser necessàriament arqueològica.

BIBLIOGRAFIA

- Ballestín, X. (2013). «Consideraciones acerca del término árabe Balat, si equivalencia con la voz latina palatium y su presencia en las fuentes andalusíes, magrebíes y orientales». Dins Ballestín, X. i Pastor, E. (Eds.) *Lo que vino de Oriente Horizontes, praxis y dimensión material de dominación fiscal en al-Andalus (ss. VI-IX)*. Oxford: British Archaeological Reports, International Series 2525, (p. 28-42).
- Barceló, M. (1991). La qüestió septentrional. L'arqueologia dels assentaments andalusins més antics. *Aragón en la Edad Media*, 9, 341-354.
- Battisti, C. (1959). «Il problema linguistico di basilica». Dins Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo (Ed.) *Le chiese nel regni, Le chiese nei regni dell'Europa occidentale, Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo*, 7. Spoleto. Presso la sede del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, (p. 805-847).
- Billy, P.-H. (2002): «Villare et villarium». *Nouvelle Revue d'Onomastique*, 39-40, 57-104.
- Bolós, J. (1993-1994). «Aportació al coneixement de les terres de conreu a Catalunya a l'Edat Mitjana». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 14-15, 143-174.
- Bolós, J. (2001). «El naixement d'un vilar medieval Moredell (Gironès) en època carolíngia», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 22, 181-190.
- Bonnassie, P. (1979): *Catalunya mil anys enrere (segles X-XI)*. Vol 1. Barcelona. Edicions 62.
- CCII: Abadal, R. d' (1926-1952). *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolingis a Catalunya*. 2 vols. Barcelona. Institut d'Estudis Catalans.
- CCIV: Ordeig, R. (1999). *Catalunya Carolíngia, IV (Els comtats d'Osona i Manresa)*. 3 vols. Barcelona. Institut d'Estudis Catalans.
- CDADC. Rodríguez Bernal, F. (2009). *Els vescomtes de Cardona al segle XII: una història a través dels seus testaments*. Lleida. Universitat de Lleida.
- Ciurana, J. et al. (2024). Localització i excavació arqueològica d'una església alt-medieval perduda a les envistes del Montseny: Sant Julià de Valldaneu (Sant Martí de Centelles, Osona). *Monografies del Montseny*, 39, 81-92.
- DA. Rocafiguera, F. (1985). *La documentació dels segles IX-XII sobre Aiguafreda*. Aiguafreda. Ajuntament d'Aiguafreda.

- DABO. Junyent, E, i Mundó, A.M. (1992). *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*. Barcelona. Institut d'Estudis Catalans.
- DCM. Pérez, X. (1998). *Diplomatari de la Cartoixa de Montalegre (segles X-XIII)*. Barcelona. Fundació Noguera.
- DCV. Ordeig, R. (2000-2010). *Diplomatari de la catedral de Vic (segle XI)*. 4 vols. Vic. Patronat d'Estudis Osonencs.
- DVC. Galera, A. (1998). *Diplomatari de la Vila de Cardona (anys 966-1276)*. Barcelona. Fundació Noguera.
- Farías, V. (2009). *El mas i la vila a la Catalunya medieval. Els fonaments d'una societat senyorialitzada (segles XI-XV)*. València. Universitat de València.
- Feliu, G. (2022). La vil·la a la Catalunya carolíngia. *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 33, 125-157.
- Folch, Ch. (2022). De la vil·la visigoda a la vil·la carolíngia a Catalunya, segles VI-X. Les dades arqueològiques. *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 33, 97-123.
- Folch, C. et al. (2010). Hábitat y sociedades rurales en Catalunya (siglos VI-XI): Toponímia, documentación y arqueología. Dins Sénac, Ph. (Ed) *Villa 3. Histoire et archéologie des sociétés de la vallée de l'Ebre (VIIe-XIe siècles)*. Toulouse. Presses Universitaires du Midi, (p. 125-156)
- Folch, C. et al. (2019). L'Aubert: una explotació agropecuària de l'alta edat mitjana a la Vall d'en Bas (segles VI-X). *Tribuna d'Arqueologia*, 2016-2017, 315-333.
- Gallego-Valle, A. et al. (2022). From Villae to Early Medieval Communities in Tarraconensis Region (Northeast of the Iberian Peninsula): Changes and Continuities in Herding Practices. *Environmental Archaeology*; 1-11. <https://doi.org/10.1080/14614103.2022.2053828>
- Gallego-Valle, A. et al. (2024). Ewes of a leather flock together. Feeding management systems during Late Antiquity in the northeast of the Iberian Peninsula (4th c.-8th c. AD): a dental microwear approach. *Archaeol Anthropol Sci* 16, 113. <https://doi.org/10.1007/s12520-024-02018-0>
- Garcia, A. et al. (2014). Una aproximació arqueològica als paisatges del massís del Montseny: resultat de les campanyes de prospecció en espais supraforestals (Matagalls-Pla de la Calma) i del peu del massís (Samalús). Dins *VIII Trobada d'Estudiosos del Montseny*, vol. 1. Barcelona. Diputació de Barcelona, (p. 373-382)
- Gasco, J. (1997). Étapes connues dans l'évolution agro-pastorale de la Montagne d'Alaric (Aude) de la Préhistoire récente à la période historique. Dins *La dynamique des paysages protohistoriques, antiques, médiévaux et modernes*. Sophia Antipolis. APDCA, (p. 557-576)
- Gómez Pallarés, J. et al. (2017). La tradición apócrifa de Eugenio de Toledo a la luz de un nuevo hallazgo epigráfico. *Aevum*, 91/2, 295-310.
- Larrea, J.J. (2003-2004). Aldeas navarras y aldeas del Duero: notas para una perspectiva comparada. *Edad Media. Revista de Historia*, 6, 159-181.
- Lorenzo, J.; Pastor, E. (2013). Dominando territorios, imponiendo medidas: de Banbalūna a Baršilūna. Dins Ballestín, X. i Pastor, L. (Eds.), *Lo que vino de Oriente*

- Horizontes, praxis y dimensión material de dominación fiscal en al-Andalus* (ss. VI-IX). Oxford. British Archaeological Reports, International Series 2525, (p. 56-71).
- Marti, R. (2006). Del *fundus* a la *parrochia*. Transformaciones del poblamiento rural en Cataluña durante la transición medieval. Dins Sénac, Ph. (ed.) *Villa 1. De la Tarraconaise à la Marche Supérieure d'al-Andalus (IVe-XIe siècles). Les habitats ruraux*. Toulouse. Presses Universitaires du Midi, (p. 145-165).
- Martí, R. (2014). Població i reorganització del territori: castells, parròquies i sagreres. Dins *Enciclopèdia del romànic a Catalunya. Barcelona: I. Aguilar de Campoo*. Fundació Santa Maria la Real, (p. 65-84).
- Mordant, Cl. et al. (1997). Le Laouret et la Montagne d'Alaric à la fin de l'Age du Bronze. Un hameau abandonné entre Floure et Monze (Aude). *Bulletin de la Société préhistorique française*, 94, 22-23.
- O'Hara, A. (2009). The *Vita Columbani* in Merovingian Gaul. *Early Medieval Europe*, 17, 2, 126-153.
- Oliver, J. (2003a). Los paisajes del feudalismo (siglos IX-XVIII). Dins A. Esteban (ed.). *Los paisajes de Parques Nacionales. La humanización de las cuencas de las Nogueras y la Garona*, Madrid. Ministerio de Medio Ambiente/Organismo Autónomo Parques Nacionales, (p. 143-266).
- Oliver, J. (2003b). *Tagamanent a l'Edat Mitjana. Senyors, pagesos i paisatge al Montseny de ponent*. Tagamanent. Ajuntament de Tagamanent.
- Oliver, J. (2018). El testament inèdit d'Ermetruit d'Aiguafreda, vídua de l'aloer Odesind. *Monografies del Montseny*, 33, 47-54.
- Oliver, J. (2023). Un registre dels pergamins dels segles XIV-XVII, actualment perduts, del mas Valldaneu de Sant Martí de Centelles (Osona). *Ausa*, 31, 191-192, 25-38.
- Oliver, J. (2024). L'aloer Odesind, el seu fill Sunifred i la «via pecoraria» entre el Congost a la Calma. Notes sobre camins, dominis i senyors ramaders al Montseny al primer terç del segle XI. *Monografies del Montseny*, núm. 39, 159-169.
- Oliver, J. (2025). Canvis antics accelerats per la guerra. Dels vilars altmedievals a les cases fortes en el domini dels Centelles (Osona, segles IX-XII). Dins M. Bouzas i Ll. Palahí (eds.), *Violència i conflicte en època tardoantiga i medieval. Una perspectiva arqueològica*, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic-Universitat de Girona, (p. 122-136). https://doi.10.33115/b/9788499847160_09
- Oliver, J.; Ramon, M. (en premsa). La nissaga de l'aloer Odesind (Montseny de ponent, segles X-XI). Dins *XI Trobada de presentació d'estudis del Montseny, 19-20 de novembre de 2025* (Diputació de Barcelona i Ajuntament de Sant Esteve de Palautordera).
- PACB. Feliu, G. et al. (1999). *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*. 3 vols. Barcelona. Fundació Noguera.
- Riu, M. (1985). L'aportació de l'arqueologia a l'estudi de la formació i expansió del feudalisme català. Dins Portella, J. (Ed.) *La formació i expansió del feudalisme català, Estudi General*, 5-6. Girona. Col·legi Universitari de Girona / Universitat Autònoma de Barcelona, (p. 27-45 + p. 46-47).
- Rocafiguera, F. (1983). Cinc documents de Centelles dels segles X i XI. *Ausa*, XI, 106-107, 77-86.

- Roig, J.; Coll, J.M. (2013). Los palatia altomedievales del Vallès (siglos x-xi): las aporacions de la arqueología. Dins Ballestín, X. i Pastor, E. (Eds.) *Lo que vino de Oriente Horizontes, praxis y dimensión material de dominación fiscal en al-Andalus* (ss. VI-IX). Oxford. British Archaeological Reports, International Series 2525, (p. 223-258).
- Sitjes, E. (2010). Espacios agrarios y redes de asentamiento andalusíes en Manacor (Mallorca)". Dins Kirchner, H. (Ed.) *Por una arqueología agraria. Perspectivas de investigación*. Oxford. Archeopress, (p. 61-77).

